

Ravshonbekova Gulmira

Urganch davlat universiteti O‘zbek filologiyasi
Filologiya tillarni o‘qitish: o‘zbek tili ta‘lim yo‘nalishi
2-boshqich talabasi

ABDULLA ORIPOV IJODIDA ONA TIL VA SO‘ZGA E‘TIBOR MASALALARI

Annotatsiya: Abdulla Oripovning o‘zbek xalqi hayoti va orzu-armonlarini ona tili imkoniyatidan mohirona foydalanib yuksak badiiy saviyada ifodalagan, milliy ruh bilan sug‘orilgan ijodini, ayniqsa, she‘riyatini lingvistik va lingvopoetik planda ham tadqiq etish fan oldida turgan dolzarb vazifalardan.

Kalit so‘zlar: Leksika, so‘z, badiiy ifoda, metod, shoir.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti, avvalo, voqealar san‘ati bo‘lgan g‘arb adabiyotidan farqli ravishda so‘zlar va tashbehtar san‘ati. Lisoniy imkoniyat esa badiiy so‘z san‘atining asosi. Demak, adiblar ijodini lingvistik yo‘sinda tadqiq qilish har qanday badiiy san‘at namunasini ilmiy o‘rganishning asosini tashkil etmog‘i lozim. Lingvistik tahlil va tanqid o‘zbek so‘z san‘atining mohiyatini ochib berishi kerak. Bugun badiiy so‘zning estetik va mantiqiy qimmatiga e‘tibor urfdan qolayotgan bir paytda uni baholaydigan lingvistik tanqid yo‘nalishiga kuchli ijtimoiy ehtiyoj mavjud.

Abdulla Oripov ijodining jozibasini ta‘minlagan bosh omil – uning o‘z tili imkoniyatidan bemisl foydalanish mahorati. G‘arb shovinistlarining millat tafakkur tarzi tilining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi deb flektiv til sohiblarini agglyutinativ, amorf va polisintetik til egalaridan ustun qo‘yganlarining biryoqlama va asossiz ekanligiga Hazrat Navoiy, G‘afur G‘ulom va Abdulla Oripov kabi ijodkorlarning tafakkur tarzi, ulardagi tafakkur va til dialektikasi asosida amin bo‘lish mumkin.

Ma‘lumki, badiiy asar tilining ifodaviylik, ta‘sirchanlik darajasida poeziya ustuvor fazilati bilan ajralib turadi. Badiiy tasvir vositalarining ko‘p qo‘llanishi va rang-barangligi, obrazli va yuksak estetik qiymatga ega bo‘lgan til birliklaridan fikrni lo‘nda, qisqa va o‘ta ta‘sirchan tasvirlash maqsadida mohirona foydalanish ijodkordan fikr ifodalash va so‘z qo‘llashda hassos va xasis bo‘lishni talab qiladi. Abdulla Oripov she‘riyati ana shu fazilatlarning yuksak namunasi ekanligi bilan e‘tiborli.

Yetakchi ijodkorlar badiiy nutqida qo‘llangan til ifodalarini chuqur o‘rganmay turib, davr tiliga, tilning muayyan davrdagi holatiga munosib baho berib bo‘lmaydi. Zero, Alisher Navoiy o‘z asarlarida mumtoz o‘zbek tilining imkoniyatlaridan mohirona foydalandi. Tilning boy xazinasini ishga solib, uni yanada boyitish, bu boylukni ko‘z-ko‘z qilish borasida hayratomiz talant, ma‘naviy jasorat va shaxsiy fidoyilik namunasini ko‘rsatdi. Shu boisdan eski o‘zbek adabiy tili umuman o‘zbek tili taraqqiyotining markazi va misli ko‘rilmagan yuksalish nuqtasi sifatida tan olinadi. Adabiyotshunos va tilshunoslar tomonidan Alisher Navoiy ijodini chuqur va har tomonlama o‘rganish asosidagina eski o‘zbek adabiy tiliga munosib baho berildi. Shu boisdan o‘zbek tilining o‘tmishi va buguni ijodkor yashagan davr tilining umumiy yo‘nalishi va taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda, lisoniy tadrijiyotni o‘zida aks ettirgan mohir so‘z san‘atkorlari badiiy nutqini tadqiq qilish katta ahamiyatga ega. Bu fikr boshqa ilg‘or adiblar qatorida hozirgi o‘zbek adabiy tilining taraqqiyot darajasini, o‘zbek tafakkuri va tili dialektikasini yorqin namoyon qiluvchi Abdulla Oripov ijodiga ham bevosita taalluqli.

Abdulla Oripov o‘z qarashlarida har doim ona tilini himoya qilib keldi. ‘Men italiyaliklarga shunday savol berdim: – Aytinglar-chi, sizlarda shamolning necha xil nomi bor? Ular ikki-uch so‘zni aytishdi. Shunda men ularga shamol, bo‘ron, dovul, yel, nasim, shabboda, sabo... deb sanab berdim. Va, nihoyat, bobomiz Alisher Navoiyning ‘Muhokamatul lug‘otayn’ asariga tayanib so‘radim: ‘Sizlar necha xil yig‘laysizlar? Biz, dedim, misol uchun 19 xil yig‘laymiz. Yig‘lamoq, bo‘kirmoq, siqtamoq, bo‘lamoq, ingramoq, o‘kramoq, faryod chekmoq... Bu so‘zlarning har biri har xil holatni berishini tushuntirib berdim. Shunda ular tilimizning quvvati, ifoda qudrati, imkoniyatiga tan berishdi. Bizning tilimiz ana shunday pahlavon, go‘zal va so‘lim til dedim.’ Bu so‘zlar millatning yig‘loqiliginu emas, tafakkur darajasini ko‘rsatadi, albatta.

Abdulla Oripov ijodining ilk davrlaridayoq o‘zbek tili imkoniyatidan mahorat bilan foydalangan adib sifatida poetik ifodaning individual va asil namunalarini ko‘rsatishga erisha olgan edi. Uning ‘Muhabbat’, ‘Birinchi muhabbatim’, ‘Onajon’, ‘Onajonim, she‘riyat’, ‘O‘zbekiston vatanim manim’ kabi lirik she‘rlari, ‘Jannatga yo‘l’, ‘Hakim va ajal’ dostonlari, bir qancha tarjimalari ona tili imkoniyatlari namoyon bo‘lgan go‘zal badiiy asarlar sifatida allaqachon o‘zbek mumtoz adabiyoti xazinasidan joy olishga muvaffaq bo‘ldi. Ulardagi chuqur falsafiy tafakkur mahsuliga go‘zal badiiy shakl bergan jonli xalq tiliga xos har bir so‘z, ibora o‘zining odatiy va noodatiy qo‘llanishlarida shoirning ona tili boyligidan nechog‘lik mahorat bilan foydalanganligini ko‘rsatdi.

O‘zbek tili xazinasu, xususan, leksikasi nihoyatda boy. Bugungi izohli lug‘atlarimiz kundalik adabiy so‘zlarni qamrab olgan, xolos. Biroq bu boylikdan o‘z o‘rnida oqilona foydalanish, otabobolarimizdan meros muqaddas xazinadagi har bir javohirni avaylab-asrash, undan birni olib, o‘nni qo‘shish millatning Abdulla Oripovdek sohir so‘z ustalariga xos fazilat. Shuning uchun ham u ‘men italiyalik ziyolilarga ona tilimizning imkoniyatlari naqadar keng ekanligini tushuntirib berdim va, tabiiyki, bu tilning imkoniyatlarini bilmaysizlar deb Navoiyning ‘Xamsa’sini misol qilib keltirdim’ deb o‘z tilini ko‘z-ko‘z qilishdan tolmaydi. Buni ijodida ham, qarashlari bayonida ham ko‘ramiz.

Abdulla Oripov so‘zi – tom ma‘noda xalq dilidagi va tilidagi ona so‘z. Adib bejiz ‘Pushkin she‘riyati yashovchanligining eng asosiy sabablaridan biri – uning tuyg‘ular ifodasi xalq nutqi asosida qurilganligidadir’ demagan edi. Bu tamoyil uning butun ijodini qamrab olgan. Shoir o‘z she‘rlarida ona tilining har bir so‘zini ardoqlab, unga tazyiq o‘tkazmasdan, majburlamasdan o‘z holiga qo‘yib ishlatdi. Biroq tilning voqelanish me‘yorlari doirasida shoirning badiiy maqsadlar uchun qo‘llanilish doirasi chegaralangan so‘zlarni o‘z badiiy-estetik maqsadlari uchun undash, ularga ustuvor faollik berish, so‘zlarni mutlaqo yangi qurshovlarda ishlatish, shuningdek, yangi so‘zlar yasash hollari kuzatiladi. Bu – til imkoniyatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi hodisa. Rus tilshunosi Yu.S.Stepanov ta’kidlaganidek, poetik nutq taraqqiyotining boy va murakkab tarixining guvohlik berishicha, tilga ‘tazyiq qilish’ qilishning ikki xil mutlaqo qarama-qarshi ko‘rinishi bor. Ularning biri tilga ‘salbiy zo‘rlik qilish’ bo‘lsa, (bir paytlar rus futurist shoirlari (V.Xlebnikov) til qonuniyatlariga sig‘maydigan so‘zlar, so‘z ko‘rinishlari, sintaktik qurilmalar tuzib (masalan, *Dobryy utra, On xoju* kabi), ‘biz sintaksisni zaiflashtirdik’ deb iftixor qilishgan), ikkinchisini esa ijobiy ta’sir deyish mumkin. Bunda adiblar neologizm, yasama so‘z hosil qilib, so‘zlarga mutlaqo noodatiy qo‘llanishlar baxsh etishadi, sintetik metaforalar, oksyumoronlar qo‘llashadi. Abdulla Oripov badiiyotida so‘z qo‘llashlarning bunday turi Oybek, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Mirtemir, Erkin Vohidov ijodida bo‘lgani kabi anchayin salmoqli. Bu, albatta, shoirning betakror, o‘ziga xos badiiy uslubi bilan belgilanadi. Masalan,

Chehrai zarrin sira ko‘rmakka hojat qolmadi,

Shams narvoni uza ag‘yor erur paydo bu kun

baytida qo‘llangan *shams narvoni* – birikuvi shoir tomonidan ixtiro etilgan poetik birikma. Birikma ko‘chma ma‘nosi bilan, avvalo, vazn talabiga, so‘ngra shoirning badiiy maqsadiga to‘lig‘icha uyg‘un.

Yoki:

*Vahki ishq sahrosida qoldim **beishq** tanho bu kun,*

Chiqma, Qays, ohim bilan yonmoqda bu sahro bu kun.

Baytdagi *beishq* so‘zi shoir tomonidan odatdagi *ishqsiz* birligining o‘rnida ishlatilgan. Odatdagi nutqda unli bilan boshlanuvchi *ishq* so‘ziga *be-* so‘z yasovchisini qo‘shish o‘ng‘ay emas. Biroq nutqiy yasalma bo‘lgan *beishq* so‘zi avvalo vazn talabiga ko‘ra qo‘llangan. Aks holda u ramal bahrida yozilgan g‘azalning foilotun rukniga muvofiq bo‘lmas edi. *-dim beishq tan-* kesmasi foilotun ruknini to‘ldiradi. *-dim ishqsiz tan-* shaklida birinchi cho‘ziq bo‘g‘in qisqarib, rukn an‘anasi buziladi. Ikkinchidan, ifodaviylik va ekspressivlik noan‘anaviy *beishq* so‘zida an‘anaviy *ishqsiz* so‘zidagiga nisbatan kuchli ekanligi tadqiqotchilar e‘tiboridan chetda qolmagan. Ko‘rinadiki, she‘riyatga xos bo‘lgan ushbu yuksak obrazlilik va ko‘tarinkilikda Abdulla Oripovga xos bo‘lgan iqtidor bilan ona so‘zning kuchi va qudrati uyg‘unlashgan.

Umuman olganda, so‘z san‘atkori Abdulla Oripov she‘riyatining badiiy tili o‘ziga xos, unda ona tili va milliy tafakkuri yaxlitligi betakror tarzda voqelangan. Shu boisdan uning ilmiy tadqiq qilinayotgani, shoir she‘riyati tilining tarixiy-etimologik, tematik, statistik va semantik tavsifi ishlba chiqilayotgani XX asrning so‘nggi choragi va hozirgi davr badiiy tili darajasini xolis va to‘g‘ri baholashda benihoya qimmatli.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. 1-qism. Toshkent-2001. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.
2. Abdulla Oripov. Hikmat sadolari. 1993. Fan
3. Oripov A. Tanlangan asarlar. To‘rt jildlik. Birinchi jild. She‘rlar va dostonlar. – T.: G‘.G‘ulom nom. adab. va san‘at nashr., 2000.
4. Azim U. Vatanni sevmoqni o‘rgatgan shoir. // O‘zbek adabiyoti va san‘ati. 2001 yil, 23 mart.
5. O‘zbek adabiyoti. O‘n birinchi sinf uchun. Darslik majmua. –T.: O‘qituvchi, 1993.
6. Adabiyot. Majmua (Akademik litseylarning III bosqich o‘quvchilari uchun). – Toshkent. ‘Cho‘lpon’, 2007.